

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Το Κίνημα στο Γουδί

1909

ιστορία

Φωτογραφία εξωφύλλου: Το συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου 1909. Ο Γεώργιος ο Α΄ απευθύνεται στο συγκεντρωμένο πλήθος. Λαϊκή λιθογραφία, Αθήνα, Ιστορικό Εθνικό Μουσείο

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ: Ηλίας Νικολακόπουλος και Βασίλης Παναγιωτόπουλος

- 1 -
Το Κίνημα στο Γουδί
1909

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Νίκη Μαρωνίτη

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ: Γιάννης Καρλόπουλος, ΔΟΛ
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΣΕΙΡΑΣ: Εύη Καλογεροπούλου, ΔΟΛ
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: Τμήμα Ψηφιοποίησης & Φωτογραφικό Αρχείο, ΔΟΛ
ΨΗΦΙΑΚΗ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: MULTIMEDIA A.E.

ISBN: 978-960-503-230-2

© 2012 για αυτή την έκδοση Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε.

Το παρόν ψηφιακό βιβλίο αποτελεί προσφορά του Εκδότη, η οποία διατίθεται μέσω ειδικής εφαρμογής προς τους χρήστες ηλεκτρονικών μέσων, ήτοι ηλεκτρονικών υπολογιστών, laptops, notebooks, e-readers, ταμπλετών (π.χ. ipad), smartphones, smart TV και τυχόν άλλων μέσων που θα προκύψουν στο μέλλον. Απαγορεύεται η καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπο διάθεση του παρόντος. Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτηρας, απαγορευτικής των προσβολών της. Επισημαίνεται, πάντως, ότι κατά τον Ν. 2121/93 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε βάση δεδομένων, και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

ΕΞΙ ΣΤΙΓΜΕΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Το Κίνημα στο Γουδί 1909

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΝΙΚΗ ΜΑΡΩΝΙΤΗ

| ιστορία

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Κινήματος στο Γουδί 9

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ 13

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η δεκαετία πριν από το Γουδί: εσωτερικά

και διεθνή δεδομένα 17

Νίκη Μαρωνίτη

Οι πολιτικές δυνάμεις κατά την πρώτη δεκαετία
του εικοστού αιώνα 19

Θάνος Βερέμης

Το στρατιωτικό ζήτημα και το 1909 39

Ιάκωβος Μιχαηλίδης

Αλύτρωτοι Έλληνες σε Κρήτη και Μακεδονία 49

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η «Επανάστασις» της 15ης Αυγούστου 1909 60

Σπυρίδων Πλουμίδης

Το Κίνημα του 1909: συλλογικά υποκείμενα και γεγονότα 62

Λεωνίδας Μοίρας

Οι Νεότουρκοι και το Κίνημα στο Γουδί 82

Νίκος Ποταμιάνος

Από το Κίνημα του 1909 στην άνοιξη του 1910 92

Αλέξης Φραγκιάδης

Το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο του Κινήματος στο Γουδί 105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η βαλκανική διάσταση 123

Λίνα Δούβη

Τα διλήμματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής 125

Βαγγέλης Κεχριώτης

Η επανάσταση των Νεότουρκων και οι ιστοριογραφικές
της διαδρομές 145

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 161

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 171

Εισαγωγή

Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Κινήματος στο Γουδί

Το Κίνημα στο Γουδί αποτιμήθηκε από την πλειονότητα των ερευνητών, σύγχρονων με την εποχή και μεταγενέστερων, ως μείζον συμβάν της ελληνικής ιστορίας· περαιτέρω όσοι μελέτησαν την ιστορική αυτή στιγμή την ταξινόμησαν ως μία προφανή τομή του ελληνικού εθνικού χρόνου – αφετηρία του ελληνικού εικοστού αιώνα – ισάξια ως ένα βαθμό με την ιδρυτική συνθήκη γέννησης του ελληνικού κράτους. Το Κίνημα σηματοδοτούσε ένα αδιαμφισβήτητο κατώφλι: εξόδου από τη συνεχιζόμενη παρακμή του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας και εισόδου στη διαδικασία εξυγίανσης και «αναγέννησής» της. Έτσι το 1909 όχι μόνο απέκτησε βαρύνοντα και σημαδιακό χαρακτήρα, αλλά συνοδεύτηκε εξαρχής και με θετικό προοδευτικό πρόσημο. Παράλληλα με το πραγματολογικό βάρος του Κινήματος αναπτύχθηκαν και οι «μύθοι» που στοιχειοθετούσαν το συμβολικό του απόβαρο. Με τον τρόπο αυτό εξηγείται –εν μέρει τουλάχιστον– γιατί, ενώ το 1909 απασχόλησε σε βάθος χρόνου ένα μεγάλο αριθμό μελετητών που το ενέταξαν, στις μεγάλες αφηγήσεις του νεοελληνικού βίου ή σε θεωρητικές πραγματείες, δεν ενέπνευσε παρά την εκπόνηση ελάχιστων συγκριτικά εργασιών που να εξετάζουν συστηματικά και με προτεραιότητα την «ιδιαιτέρη» ταυτότητά του.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν συνεπάγονται ότι το Κίνημα της 15ης Αυγούστου εξιστορήθηκε με έναν μοναδικό (ή ηγεμονικό) και κυρίως σταθερό τρόπο· αντιθέτως, οι εναλλακτικές διηγήσεις που προτάθηκαν, κατά το διάστημα των εκατό χρόνων από τη στιγμή της εκδήλωσής του και μέχρι σήμερα, τεκμηριώνουν τη δυναμική θεώρησή του και κατανοούνται εντός των πολιτισμικών συμφραζόμε-

νων που παρήχθησαν. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις που διαθέτουμε, γενικού ή ειδικού χαρακτήρα, απηχούν τα κυρίαρχα ιστοριογραφικά παραδείγματα, τα ερεθίσματα και το ειδικό βάρος του εκάστοτε παρόντος, τους όρους χρήσης και επικαιροποίησης του 1909, τις νέες ή ανανεωμένες μεθόδους και εργαλεία έρευνας, το βαθμό διεπιστημονικής του πρόσληψης, κ.λ.π.

Στην εισαγωγή αυτή δεν πρόκειται να εξετάσουμε αναλυτικά τις ποικίλες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις¹. Θα καταγράψουμε όμως συνοπτικά τα βασικά χαρακτηριστικά της βιβλιογραφικής παραγωγής, μορφολογικά και ειδολογικά.

Η ιστοριογραφική παραγωγή που διαθέτουμε για το 1909 μπορεί να ταξινομηθεί σχηματικά σε τρία είδη Λόγου: α) απομνημονεύματα –μαρτυρίες-ημερολόγια, β) μελέτες ή άρθρα εξειδικευμένα στο Κίνημα της

15ης Αυγούστου και γ) γενικές ιστορίες, πραγματείες, ή θεωρητικές αναλύσεις. Στο είδος της προσωπικής μαρτυρίας πλειοψηφούν τα στρατιωτικά απομνημονεύματα, στα οποία οι συγγραφείς, εξαιτίας της ανάμειξής τους, πρωταγωνιστικής ή περιθωριακής, διεκδικούν να αποκαταστήσουν τη γεγονοτολογική πληρότητα του Κινήματος και να δικαιώσουν την προσωπική τους πορεία, προγενέστερη και ύστερη, με σημείο αναφοράς (και) το 1909· μοναδική εξαίρεση αποτελούν τα απομνημονεύματα του Νικολάου Ζορμπά, αρχηγού του Στρατιωτικού Συνδέσμου, τα οποία γράφονται με αποκλειστικό χρονικό ορίζοντα το Κίνημα στο Γουδί. Στη δεύτερη ισχνή, όπως σημειώσαμε κατηγορία, εντάσσονται τα φυλλάδια, οι μελέτες και τα άρθρα που επικεντρώνονται στο 1909. Από την ενότητα αυτή ξεχωρίζουν οι εργασίες που δημοσιεύονται μεταξύ 1975-1985 και οι οποίες διαμορφώνουν τη σύγχρονη ιστορική-κοινωνιολογική αντίληψη για το Κίνημα. Τέλος, στην τρίτη και πιο ογκώδη κατηγορία ανήκουν καταρχάς οι μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, στις οποίες αφιερώνεται μικρότερο, ή σπάνια, εκτεταμένο μέρος στην επεξεργασία της «επανάστασης»· δεύτερον, οι ατομικές ή συλλογικές μελέτες που εστιάζουν στην προσωπικότητα του Βενιζέλου και μελετούν, μεταξύ άλλων, τους όρους εισόδου του Κρητικού πολιτικού στην εθνική κεντρική σκηνή στα χρόνια 1909-1910· τρίτον, πραγματείες που επικεντρώνονται σε ένα συγκεκριμένο πεδίο (στρατός, κόμματα, μοναρχία, μεταρρυθμίσεις) και στις οποίες οι συγγραφείς τους αντιλαμβάνονται το 1909 ως ένα σημαντικό σταθμό, ή κατώφλι στη διαχρονική εξέταση των θεματικών αυτών· τέλος, θεωρητικές αναλύσεις που εντάσσουν το Κίνημα στο Γουδί στο πρίσμα μιας διεθνούς προβληματικής (των στρατιωτικών κινημάτων, των μεταβάσεων) και επιχειρούν μέσα από αυτό να αναδείξουν τη συγκριτική του διάσταση. Τα είδη αυτά, αν και διαφορετικά, διαλέγονται ως ένα βαθμό μεταξύ τους στο μέτρο που οι παραγωγοί τους συμμαρίζονται κάποιες βασικές παραδοχές, προβληματίζονται πάνω σε κοινά ερωτήματα, επιλέγουν να αφήσουν στο περιθώριο ή να μην εξηγήσουν

1. Για μια αναλυτική παρουσίαση των ιστοριογραφικών προσεγγίσεων του Κινήματος, Βλ. Νίκη Μαρωνίτη, *Το Κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά: παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*, (υπό έκδοση, Αλεξάνδρεια)

ορισμένες από τις πτυχές του πολυδιάστατου αυτού φαινομένου.

Η πλειονότητα των ερευνητών, προκειμένου να κατανοήσει το Κίνημα του 1909 το εντάσσει στα προγενέστερα και μεταγενέστερα συμφραζόμενα του· με άλλα λόγια, αναζητά τις αιτίες του στο διάστημα 1897-1909 και παρακολουθεί τις εκβλαστήσεις του μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους. Αποδέχεται ότι το Κίνημα είχε καταρχάς αμιγώς στρατιωτικό περιεχόμενο, γεγονός που αποδεικνύεται από την προγραμματική διακήρυξη του Στρατιωτικού Συνδέσμου· ότι στην πορεία, και με κριτήριο τη συμμετοχή των συντεχνιών και των εμπορικών συλλόγων στη μεγάλη διαδήλωση της 14ης Σεπτεμβρίου, η «επανάσταση» αποκτά λαϊκό έρεισμα και έκτοτε γίνεται πρόδηλος ο κοινωνικός της χαρακτήρας. Συμφωνεί ότι τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, φορέα του Κινήματος, έτεμναν μία σειρά από διαιρέσεις, οι οποίες αντιστοιχίζονταν με τις δύο τάξεις των μελών του, χαμηλόβαθμες και υψηλόβαθμες, τη ριζοσπαστική ή μετριοπαθή διάθεση που επιδείκνυαν, καθώς και με τις διαφορές που απέρρεαν από τη διαφορετική επαγγελματική και κοινωνική τους προέλευση. Αναγνωρίζει εντός του χρόνου εκδήλωσής και εκτύλιξης του Κινήματος μία βασική τομή: την έλευση του Βενιζέλου τον Δεκέμβριο του 1909 και την καθοριστική από εκεί και πέρα ανάμειξη του στην εξέλιξη των γεγονότων. Μάλιστα την τομή αυτή τη συναρτά με μία βασική ερμηνευτική παραδοχή, ρητή ή υπόρρητη: ότι η «επιτυχία» του Κινήματος οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην προσωπικότητα του Βενιζέλου και στην καταλυτική συμμετοχή του. Αποτέλεσμα αυτών των «βεβαιοτήτων» είναι ότι το Γουδί φωτίζεται και ερμηνεύεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την προσωπικότητα του Βενιζέλου και *a posteriori*· δηλαδή, υπό το πρίσμα των εξελίξεων που ακολουθούν και έχουν νοηματοδοτηθεί με άξονα τον «χαρισματικό» ηγέτη· έτσι, η δυναμική που διαθέτει η ιστορική στιγμή είναι πολύ δύσκολο να προσεγγιστεί, στο βαθμό που σκιάζεται από τη θεωρούμενη ως προδιαγεγραμμένη πορεία των γεγονότων.

Το βάρος που δίνεται στην προσωπικότητα του Βενιζέλου σχετίζεται με ένα δίλημμα που από την πρώτη στιγμή, αλλά με διαφορετικό τρόπο, προβληματίσε όσους επιχειρήσαν να ερμηνεύσουν το 1909: η 15η Αυγούστου ήταν «επανάσταση»; και αν ναι ήταν μια αστική επανάσταση, συγγενική με αυτές που συναντούμε στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 19ου αιώνα; Τον τίτλο της «επανάστασης» τον υιοθέτησαν καταρχήν οι ίδιοι οι αξιωματικοί του Στρατιωτικού Συνδέσμου· τον υπερασπίστηκαν στα απομνημονεύματά τους οι πρωταγωνιστές του Κινήματος και ειδικότερα οι Ζορμπάς και Πάγκαλος, φιλοδοξώντας να αναδείξουν τον ηγεμονικό ρόλο του στρατού στην εκσυγχρονιστική πορεία του έθνους. Στη συνέχεια, μια σειρά ερευνητών, από διαφορετικούς ιδεολογικούς, επιστημονικούς χώρους (φιλελεύθερης ή μαρξιστικής κατεύθυνσης) και με κυρίαρχο πρίσμα την κοινωνιολογική ερμηνεία του Κινήματος ισχυρίστηκαν ότι αυτό συνιστούσε μία αστική επανάσταση (ατελή ή ολοκληρωμένη) και πιο συγκεκριμένα σηματοδοτούσε τη μετάβαση από την ολιγαρχική στην μετα-ολιγαρχική κοινοβουλευτική εποχή του ελληνικού βίου. Προς επίρρωση αυτής της επιχειρηματολογίας, τόνισαν τη δυναμική είσοδο (και κατίσχυση) του Βενιζέλου

στην κεντρική πολιτική σκηνή, την επιδοκιμασία που έχαιρε από το κοινωνικό σώμα, τη σύνταξη της αστικής τάξης με την εθνική-πολιτική πρόταση του κόμματος των Φιλελευθέρων και τη δρομολόγηση του αστικού εκσυγχρονισμού από τις βενιζελικές κυβερνήσεις στα χρόνια που ακολούθησαν. Στον αντίποδα αυτών των θεωρήσεων διατυπώθηκαν οι κοινωνιολογικές ερμηνείες που αποδοκίμαζαν, μέσα από μια σειρά επιχειρημάτων, τον χαρακτήρα του Κινήματος ως αστική επανάσταση και διατύπωναν την άποψη ότι αν κάποια στρώματα ήταν αυτά που είχαν ευνοήσει την εκτροπή και συμμερίστηκαν στη συνέχεια, έστω και για μικρό χρονικό διάστημα, την ιδέα της κοινωνικής εξέγερσης αυτά ήταν τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι συγγραφείς αυτής της «σχολής» θεωρούν στην πλειοψηφία τους ότι ο Βενιζέλος και η πολιτική συμπίεση της αστικής τάξης με αυτόν δεν αποτελούν προϊόντα του Κινήματος, στο μέτρο που βασικοί εκπρόσωποι της παρέμειναν επιφυλακτικοί ή και εχθρικοί απέναντι σε όσα συνέβησαν τους μήνες όπου επικρατούσε η «επαναστατική νομιμότητα». Ισχυρίζονται, αντιθέτως, ότι το στρώμα θα αποβάλει τους ισχυρούς δισταγμούς του αργότερα, όταν ο Βενιζέλος θα διαμορφώσει τις προτεραιότητες της εξουσιαστικής του στρατηγικής και αυτές θα βρίσκονται σε αρμονία με την εξυπηρέτηση των ζωτικών συμφερόντων της αστικής τάξης.

Από τις ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του Κινήματος κάποιες διαστάσεις αποσιωπούνται, άλλες παραμένουν αδιευκρίνιστες, ή χρήζουν προβληματοποίησης: παραδείγματος χάριν η εισαγωγή της βίας στην πολιτική διαδικασία, ή καλύτερα η διαίρεση ανάμεσα σε όσους προέκριναν αυταρχικές λύσεις και όσους επέμεναν στη λογική της «ειρηνικής» οδού, η πλαισίωση του κοινωνικού χαρακτήρα του Κινήματος, η συσχέτιση του αναβρασμού και των μεταρρυθμιστικών (έκνομων) πρωτοβουλιών από την πλευρά των Ελλήνων αξιωματικών με άλλους συνωμοτικούς πυρήνες σε γειτονικές ή πιο απόμακρες περιοχές, τα πρόσημα των συμπεριφορών ατομικών και συλλογικών που εμβάλλουν στη δυναμική του Κινήματος, η ερμηνεία των διαιρετικών τομών που απαντάμε στην ελληνική κοινωνία στα χρόνια 1890-1910 κλπ. Επομένως, το 1909 συστήνει ακόμα ένα γόνιμο ερευνητικό έδαφος που προσκαλεί τους ενδιαφερόμενους σκαπανείς, παλιότερους και νεότερους, σε δημιουργική δράση.

Ο συλλογικός τόμος που παρουσιάζουμε σήμερα με κεντρικό θέμα το Κίνημα στο Γουδί αποτελεί ένα δείγμα προς αυτήν την κατεύθυνση. Αντιλαμβανόμαστε το 1909 ως μία διευρυμένη ιστορική στιγμή: της οποίας τα ίχνη αναζητούμε κάπου στις αρχές της δεκαετίας του 1890 και τις απολήξεις στους Βαλκανικούς Πολέμους. Τα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στον τόμο αποτυπώνουν, πιστεύουμε, την πρόσφορη διασταύρωση της παλιότερης με τη σύγχρονη έρευνα· παρουσιάζουν με κριτικό πνεύμα τις σημαντικές παραδοχές της βιβλιογραφικής παραγωγής, αλλά και προτείνουν νέες κατευθύνσεις μέσα από τις οποίες μπορούμε να πλαισιώσουμε επαρκέστερα τις γνώσεις μας για το Κίνημα του 1909.

Νίκη Μαρωνίτη

Χρονολόγιο

Απρίλιος – Μάιος 1897

Ελληνοτουρκικός Πόλεμος. Ήττα της Ελλάδος. Αυτονομία της Κρήτης. Κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη

Σεπτέμβριος 1897

Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη

Νοέμβριος 1897

Συνθήκη Κωνσταντινούπολης. Περιλαμβάνει δώδεκα άρθρα. Μεταξύ αυτών η Ελλάδα υποχρεούται να καταβάλει πολεμική αποζημίωση 100 εκατ. φράγκων.

Φεβρουάριος 1898

Απόπειρα δολοφονίας του Γεωργίου του Α΄. Επικυρώνεται από το ελληνικό κοινοβούλιο ο νόμος (ΒΦΙΘ΄) «περί Επιβολής Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου». Λήγει ο αποκλεισμός της χώρας από τα διεθνή χρηματιστήρια.

Νοέμβριος 1898

Ανάδειξη του Γεωργίου Θεοτόκη στην ηγεσία του Νεωτεριστικού Κόμματος

Δεκέμβριος 1898

Ο πρίγκιπας Γεώργιος αρμοστής της αυτόνομης Κρήτης.

Φεβρουάριος 1899

Εκλογές. Νίκη του Νεωτεριστικού Κόμματος. Κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη.

Ιανουάριος 1900

Παραίτηση του υπουργού Στρατιωτικών Κ. Κουμουνδούρου, με αφορμή τον επικείμενο, νέο, στρατιωτικό οργανισμό.

Μάρτιος 1900

Ψηφίστηκε ο νόμος περί Γενικής Διοίκησης του στρατού. Σύμφωνα με αυτόν η εξουσία του υπουργού Στρατιωτικών περιορίζεται δραστικά ενώ, αντιθέτως, ενισχύονται καθοριστικά οι δικαιοδοσίες του διαδόχου Κωνσταντίνου (Γενικός Διοικητής και Επιθεωρητής).

Απρίλιος 1901

Απόλυση του Ελ. Βενιζέλου, υπουργού Δικαιοσύνης, από τον πρίγκιπα Γεώργιο. Η διένεξη μεταξύ των δύο ανδρών είχε ξεκινήσει από το προηγούμενο έτος και σχετιζόταν με το δίλημμα ένωση ή αυτονομία.

Νοέμβριος 1901

«Ευαγγελικά»: αιματηρά επεισόδια με αφορμή τη μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική. Παραίτηση της κυβέρνησης Θεοτόκη. Διορισμός της κυβέρνησης Αλέξανδρου Ζαΐμη

- Νοέμβριος 1902** **Εκλογές.** Το συγκεχυμένο αποτέλεσμα της αναμέτρησης προκάλεσε τα ταραχώδη επεισόδια, γνωστά ως «Σανιδικά». Ανάθεση σχηματισμού κυβέρνησης στον Θεόδωρο Δηλιγιάννη, αρχηγό του Εθνικού Κόμματος.
- Ιούνιος 1903** **Παραίτηση της κυβέρνησης** Δηλιγιάννη και άνοδος στην εξουσία του Γ. Θεοτόκη, που υποστηρίζεται και από το ζαϊμικό κόμμα. Οι αγροτικές ταραχές στην Ηλεία με αιχμή το σταφιδικό ζήτημα επιφέρουν μέσα σε δύο βδομάδες την πτώση του Θεοτόκη. Κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη που υποστηρίζεται κοινοβουλευτικά από το Εθνικό Κόμμα.
- Αύγουστος 1903** **Επαναστατική εξέγερση** στη Μακεδονία σχεδιασμένη από την ΕΜΕΟ
- Οκτώβριος 1903** **Η Αυστροουγγαρία και η Ρωσία** υποβάλλουν στην Πύλη το «Σχέδιο Μεταρρυθμίσεων του Müritzsteg»
- Νοέμβριος 1903** **«Ορεστιάκα»:** ταραχές με αφορμή το ανέβασμα της μεταφρασμένης στη δημοτική γλώσσα «Ορέστειας» από το Βασιλικό Θέατρο
- Δεκέμβριος 1903** **Παραίτηση Ράλλη** και σχηματισμός κυβέρνησης από τον Γ. Θεοτόκη και με την υποστήριξη του ζαϊμικού κόμματος.
- Μάιος 1904** **Ιδρύεται στην Αθήνα** το «Μακεδονικό Κομιτάτο». Επίσημη έναρξη του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908)
- Οκτώβριος 1904** **Θάνατος** Παύλου Μελά
- Δεκέμβριος 1904** **Καταψηφίζεται** η κυβέρνηση Θεοτόκη εξαιτίας της επιβολής νέων φόρων. Νέα κυβέρνηση σχηματίζει ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης.
- Φεβρουάριος 1905** **Εκλογές.** Σαφής νίκη του Εθνικού Κόμματος. Η τελευταία κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη.
- Μάρτιος 1905** **Επανάσταση στο Θέρισσο.** Επικεφαλής του αγώνα οι Βενιζέλος, Φούμης και Μάνος.
- Μάιος 1905** **Δολοφονία του ηγέτη** του Εθνικού Κόμματος. Αγώνας για τη διαδοχή στην ηγεσία της παράταξης και πύκνωση των φυγόκεντρων τάσεων.
- Ιούνιος 1905** **Σχηματισμός κυβέρνησης** Δημητρίου Ράλλη
- Νοέμβριος 1905** **Παραίτηση** της κυβέρνησης Ράλλη και άνοδος στην εξουσία του Γεωργίου Θεοτόκη

- Μάρτιος 1906** **Εκλογές.** Συντριπτική νίκη του Νεωτεριστικού Κόμματος. Κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη. Συστηματική αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου (1906-1908).
- Σεπτέμβριος 1906** **Παραίτηση πρίγκιπα Γεωργίου.** Νέος αρμοστής της αυτόνομης Κρήτης ο Αλέξανδρος Ζαΐμης
- Ιούλιος 1908** **Αποχώρηση** του μεγαλύτερου μέρους των διεθνών στρατευμάτων από την Κρήτη. Επανάσταση Νεότορκων. Η «Πανελλήνιος Οργάνωση» αντικαθιστά το «Μακεδονικό Κομιτάτο». Περιορίζεται δραστικά η ελληνική αντάρτικη δράση στη Μακεδονία.
- Οκτώβριος 1908** **Μονομερής ανακήρυξη** της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Ανεξαρτησία (πλήρης) της Βουλγαρίας. Προσάρτηση Βοσνίας και Ερζεγοβίνης από την Αυστρία. Ιδρύεται ο πρώτος συνωμοτικός πυρήνας κατώτερων αξιωματικών στην οικία του λοχαγού Θ. Πάγκαλου.
- Απρίλιος 1909** **Ο Βενιζέλος πρόεδρος** της Ελληνικής Συνελεύσεως των Κρητών και στη συνέχεια πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας.
- Αύγουστος 1909** **Κίνημα** του Στρατιωτικού Συνδέσμου στο Γουδί. Παραίτηση του υπουργείου Δ. Ράλλη και σχηματισμός κυβέρνησης από τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη
- Οκτώβριος 1909** **Κίνημα στο Ναυτικό** υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Τυπάλδου
- Δεκέμβριος 1909** **Επίσκεψη Βενιζέλου** στην Αθήνα ύστερα από πρόσκληση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Διαμόρφωση συναινετικής λύσης για την αποκατάσταση της πολιτικής νομιμότητας.
- Ιανουάριος 1910** **Συμβούλιο Στέμματος** που επικυρώνει τις βασικές αποφάσεις του Δεκεμβρίου: σχηματισμός κυβέρνησης Δραγούμη, προκήρυξη εκλογών για τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής, διάλυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Κυβέρνηση Στέφανου Δραγούμη. Υπουργός Στρατιωτικών Ν. Ζορμπάς
- Μάρτιος 1910** **Αιματηρές ταραχές** στη Θεσσαλία (Κιλελέρ). Διάλυση Στρατιωτικού Συνδέσμου: Ίδρυση Εργατικού Κέντρου Αθήνας.

Αύγουστος 1910	Εκλογές Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Υπερτερούν τα «παλαιά κόμματα»
Σεπτέμβριος 1910	Ο Βενιζέλος έρχεται στην Αθήνα και ιδρύεται το Κόμμα των Φιλελευθέρων
Οκτώβριος 1910	Εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Βενιζέλο. Διάλυση της Βουλής
Νοέμβριος 1910	Εκλογές Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Αποχή των «παλαιών κομμάτων». Σαφής νίκη του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Δεύτερη κυβέρνηση Βενιζέλου.
Μάιος 1911	Ελληνοβουλγαρική συμμαχία
Ιούνιος 1911	Ψήφιση του αναθεωρημένου Συντάγματος
Μάρτιος 1912	Εκλογές. Συντριπτική νίκη των Φιλελευθέρων. Πλήρης αποδοκιμασία των «παλαιών κομμάτων».
Απρίλιος-Μάιος 1912	Κατάληψη της Ρόδου από τους Ιταλούς
Οκτώβριος 1912	Έναρξη Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Κατάληψη της Θεσσαλονίκης
Φεβρουάριος 1913	Απελευθέρωση Ιωαννίνων
Μάρτιος 1913	Δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α΄. Άνοδος στον θρόνο του Κωνσταντίνου
Μάιος 1913	Συνθήκη Λονδίνου
Ιούνιος 1913	Έναρξη Β΄ Βαλκανικού Πολέμου. Συνθήκη συμμαχίας Ελλάδας-Σερβίας
Ιούλιος 1913	Συνθήκη Βουκουρεστίου
Δεκέμβριος 1913	Προσάρτηση Κρήτης

Κεφάλαιο 1

Η δεκαετία πριν από το Γουδί: εσωτερικά και διεθνή δεδομένα

Οι πολιτικές δυνάμεις
κατά την πρώτη δεκαετία
του εικοστού αιώνα

Το στρατιωτικό ζήτημα
και το 1909

Αλύτρωτοι Έλληνες
σε Κρήτη και Μακεδονία

Οι πολιτικές δυνάμεις κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα

— Νίκη Μαρωνίτη

Ο ελληνικός εικοστός αιώνας ξεκινά, σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές, το 1909: με την εκδήλωση του Κινήματος στο Γουδί. Υπό αυτό το πρίσμα, η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα εκλαμβάνεται κατεξοχήν ως απόληξη, ως συνέχεια, της «άχαρης» και τραυματικής περιόδου που ξεκινά στις αρχές της δεκαετίας του 1890, τέμνεται από τον πόλεμο του 1897 και προσδιορίζεται από τον πολλαπλό απόηχό του. Επιπλέον, η πλειονότητα των μελετητών αναγνωρίζει στα χρόνια 1897-1909 έναν μεταβατικό χαρακτήρα, επιμερίζοντας παραλλήλως το διάστημα αυτό σε δύο φάσεις: 1898-1906 και 1906-1909.

Το πρώτο και μεγαλύτερο σε έκταση τμήμα (1898-άνοιξη 1906), και ειδικότερα τα χρόνια 1901-1905, χαρακτηρίζονται από πολιτική αστάθεια και ρευστότητα, κομματικές μεταπηδήσεις και ανακατατάξεις, πληθώρα κυβερνητικών μεταβολών, δυναμικές κινητοποιήσεις και διαμαρτυρίες στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο, ιδεολογικές ζυμώσεις και ίδρυση ποικίλης υφής συλλόγων, έξαρση του εθνικού ζητήματος. Η πυκνή και φορτισμένη αυτή περίοδος τέμνεται από τέσσερις εκλογικές αναμετρήσεις: της 7ης Φεβρουαρίου 1899· της 17ης Νοεμβρίου 1902· της 20ής Φεβρουαρίου 1905· τέλος, της 26ης Μαρτίου 1906. Η τελευταία λαϊκή σφυγμομέτρηση, και πιο συγκεκριμένα το καθαρό και άρα αδιαμφισβήτητο αποτέλεσμα της, εγκαινιάζει τη δεύτερη, μικρότερη σε διάρκεια φάση (άνοιξη 1906-Ιούνιος 1909): αυτή, συγκρινόμενη με την προηγούμενη, χαρακτηρίζεται ως σταθερή, αποδοτική και αποτελεσματική όσον αφορά το κυβερνητικό έργο, συναινετική ως προς

— Η Νίκη Μαρωνίτη είναι λέκτορας, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

τη διαχείριση των εσωτερικών κλυδωνισμών. Η «ειρηνική» και ομαλή αυτή φάση, κατά τη διάρκεια της οποίας στο πηδάλιο της εξουσίας βρίσκεται αδι-άλειπτα ο Γεώργιος Θεοτόκης, υποχωρεί σταδιακά από τις αρχές του 1909: όταν μια σειρά από εσωτερικές κοινωνικές αναταράξεις σε συνδυασμό με δυσμενείς διεθνείς εξελίξεις που έχουν λάβει χώρα τον προηγούμενο χρόνο επιδρούν καθοριστικά στις ελληνικές συνειδήσεις και διαμορφώνουν, μέχρι το καλοκαίρι του ίδιου έτους, ένα δυνάμει εκρηκτικό σκηνικό. Ας παρακο-λουθήσουμε αναλυτικά τις εξελίξεις, πιάνοντας τον μίτο από την αρχή: τον καταλυτικό πόλεμο του 1897 και τις θεωρούμενες ως ταπεινωτικές απολήξεις του· ελέγχοντας, παράλληλα, τη βασιμότητα του ισχυρισμού και των επιμέρους παραδοχών που καταγράψαμε στις πιο πάνω παραγράφους¹.

Στον απόηχο του ελληνοτουρκικού πολέμου

Το 1899, δύο χρόνια μετά την τραυματική εμπειρία του 1897, η Ελλάδα βρι-σκόταν ακόμη σε πολύ δυσχερή θέση. Είχε βιώσει μια εξευτελιστική συντριβή, την εποχή μάλιστα που η κοινωνία της βρισκόταν στο απόγειο της εθνικής και αλυτρωτικής έξαρσης. Είχε υποστεί την οικονομική και πολιτική κατάρ-ρευση του κράτους της, δεδομένο που συνεπαγόταν τον ισχυρό κλονισμό της αξιοπιστίας της στο εξωτερικό και την εκδήλωση της περιφρόνησης από το μέτωπο των ισχυρών της Ευρώπης. Είχε ανεχθεί τέλος, την επιβολή του Διε-θνούς Οικονομικού Ελέγχου, κατάφωρη μείωση της εθνικής κυριαρχίας.

Η μεταβατική περίοδος που ανοιγόταν με ορόσημο το άδοξο τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου εκλαμβάνόταν ως ένα καθοριστικό μεταίχμιο για τις τύχες του ελληνικού κράτους και του ελληνικού έθνους: με άλλα λόγια ως το ωμέγα της παρακμής και το σημείο εκκίνησης της «αναγέννησης». Αυτή ακριβώς η πρόσληψη του μεταίχμιου λειτουργούσε ως καθολική πρόσκληση για τους μετόχους του εξουσιαστικού πλέγματος, υπάρχοντες και επίδοξους-στέμμα, κοινοβούλιο, κόμματα, πολιτικές ομάδες, στρατό, οικονομικές αρχη-γεσίες. Στο βαθμό που ο καθένας από αυτούς όφειλε να τοποθετηθεί απέναντι στις προκλήσεις που έθεταν οι νέες συνθήκες, διεκδικώντας αναλόγως με το κύρος και την εξουσία που διέθετε, την πιστοποίηση, ή και τη διεύρυνση των ερεισμάτων του. Πιο συγκεκριμένα, και πιο σχηματικά οι πολιτικοί πρω-ταγωνιστές καλούνταν: α) σε σχέση με το παρελθόν, να υποδείξουν και να καταγγείλουν τις διαχρονικές, παθογόνες αιτίες που οδήγησαν στο πολλαπλό αδιέξοδο· β) σε σχέση με το παρόν, να αμυνθούν απέναντι στις ευθύνες που τους καταλόγιζε η ελληνική κοινωνία αναφορικά με τον πόλεμο του 1897· γ)

1. Για το πώς αντιλαμβάνομαι τη μελέτη και κατανόηση της εικοσαετίας 1890-1910, εντός της οποίας συμπεριλαμβάνεται και το χρονικό διάστημα 1897-1909, βλ. Νίκη Μαρωνίτη, (2009) *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880-1910*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

τέλος, σε σχέση με το μέλλον, να προτείνουν τα ενδεδειγμένα μέτρα θεραπείας και υπέρβασης της «ελληνικής κακοδαιμονίας». Δεν ήταν τυχαίο επομένως, ότι το εμβληματικό σύνθημα της προεκλογικής εκστρατείας του 1899 ήταν η «μεταρρύθμισις». Το σύνθημα της μεταρρύθμισης καλούνταν τα κόμματα να το μεταφράσουν σε πολιτική πρόταση, συνεκτική και αντιπροσωπευτική της ταυτότητας τους· πειστική και ελκυστική για το ανυπόμονο και βαθιά τραυματισμένο εκλογικό σώμα. Στο βαθμό που όλοι συμφωνούσαν ότι μόνον η λαϊκή ετυμηγορία μπορούσε και όφειλε να υποδείξει ποια πλειοψηφία και με βάση ποιο πολιτικό πρόγραμμα νομιμοποιούνταν να δρομολογήσει την προσδοκώμενη ανόρθωση.

Αυτές οι συνθήκες προσδιόρισαν τους όρους του πολιτικού ανταγωνισμού για τα υπάρχοντα κόμματα· ενώ ταυτοχρόνως λειτούργησαν ως πρόσφορο πεδίο ιδεολογικών ζυμώσεων που οδήγησαν καταρχάς στην είσοδο στον κομματικό στίβο «νέων» ομάδων και πολλών ανεξάρτητων βουλευτών· συντέλεσαν, στη μέση διάρκεια, στην αναδιαμόρφωση του κομματικού χάρτη και στη δημιουργία νέων συλλογικών συσσωματώσεων².

Μέσα από την ίδια διαδικασία όμως, διεκδικούσε να αντλήσει νομιμοποίηση, κύρος και ερείσματα και ο ελληνικός θρόνος. Η πρωτοβουλία για την άρθρωση ενός μεταρρυθμιστικού πολιτικού προγράμματος είχε ξεκινήσει πιο έγκαιρα και συστηματικά από την πλευρά του παλατιού· ήδη από τις αρχές του 1898. Με άξονα την περιοδεία του στην Πελοπόννησο, ο βασιλιάς Γεώργιος κατάφερε όχι μόνο να ανασκευάσει πλήρως την αντιδημοτικότητά του και να αποδυναμώσει το αντιδυναστικό ρεύμα, αλλά και να ανανεώσει επιπλέον τη συναίνεση των πληθυσμών της υπαίθρου για τη δρομολόγηση ριζικών μεταρρυθμίσεων στους τομείς της οικονομίας, της διοίκησης, της δικαιοσύνης, του στρατεύματος και του Τύπου. Το στέμμα μπορούσε να εγγυηθεί πιο αποτελεσματικά από όλους την υλοποίηση του ανορθωτικού έργου, στο μέτρο που οι βασιλικές προνομίες, θεσμικές και εθιμικές, επέτρεπαν στον βασιλιά εγχειρηματικές πρωτοβουλίες, ακόμη και αν αυτές έρχονταν σε αντίθεση και με το γράμμα και με το πνεύμα του Συντάγματος. Με άλλα λόγια, ο Γεώργιος μπορεί να φοβήθηκε να δοκιμάσει στη μεταπολεμική συγκυρία τη λύση του βασιλικού πραξικοπήματος – παρόλο που για πρώτη φορά οι συνθήκες ήταν σε μεγάλο βαθμό ευνοϊκές για να το αποτολμήσει – επανήλθε όμως στην προσφιλή τακτική προηγούμενων ετών: την πριμοδότηση μειοψηφικών, φίλα προσκείμενα στον θρόνο κυβερνητικών σχημάτων, καταστρατηγώντας στην πράξη την αρχή της πλειοψηφίας και το δόγμα της δεδηλωμένης. Απτά παραδείγματα αυτής της μεταπολεμικής βασιλικής στρατηγικής αποτελούσαν οι δύο κυβερνήσεις του Αλέξανδρου Ζαΐμη που είχαν διοριστεί, με «πρωτοβουλία» του Γεωργίου, από το φθινόπωρο του 1897 και μέχρι τις αρχές του

2. Βλ. G. Hering, (2004), *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, (μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος), Αθήνα: MIET, τ. Β', σ. 699-722

1899. Τον Αλέξανδρο Ζαΐμη επέλεξε ο βασιλιάς, αφού πρώτα δρομολόγησε την έξοδο του από τη δηλιγιαννική παράταξη και τον αναβάπτισε σε πολιτικό αρχηγό, για να διαχειριστεί προς τα έξω τις συνέπειες της ήττας και προς τα μέσα το ανήσυχο, άναρχο ελληνικό σώμα που έστεκε αμήχανο, εν πολλοίς άβουλο και τρομοκρατημένο στη θέα της επόμενης μέρας.

Η πρακτική αυτή από την πλευρά του στέμματος διαλεγόταν αρμονικά με την υποχώρηση του δικομματισμού που είχε σημειωθεί από το 1892 και μετά, τις φυγόκεντρες και αποσχιστικές τάσεις στο εσωτερικό των δύο ηγεμονικών παρατάξεων, καθώς και την είσοδο νέων παικτών στον κομματικό στίβο. Έτσι στην προεκλογική εκστρατεία του 1899 συμμετείχαν, εκτός από τα δύο μεγάλα κόμματα, Εθνικό και Νεωτεριστικό, πρωτοεμφανιζόμενοι κομματικοί πυρήνες – του Αλέξανδρου Ζαΐμη, του Λεωνίδα Δεληγιώργη, του Κωνσταντίνου Καραπάνου, του Δημητρίου Ράλλη, του Στέφανου Δραγούμη-οι οποίοι προτάσσοντας δικό τους πολιτικό πρόγραμμα, με άξονα πάντα το εκσυγχρονιστικό αίτημα, διεκδικούσαν με τη σειρά τους μερίδιο της εκλογικής πίτας. Καινοφανές στοιχείο συνιστούσε και η παρουσία πολλών ανεξάρτητων, μη κομματικών υποψηφίων, οι οποίοι στο πλαίσιο του ανοίγματος της κομματικής σκηνής, ζητούσαν να εκφραστούν και οι δικές του πολιτικές, μεταρρυθμιστικές προτάσεις. Σημαντικότερος και περισσότερο ευνοημένος εκπρόσωπος των αδοκίμαστων κομματικών μορφωμάτων ήταν, το υπονοήσαμε ήδη, ο Αλέξανδρος Ζαΐμης· ο οποίος ξεκινούσε από θέση ισχύος την προεκλογική του μάχη, διαθέτοντας δύο σημαντικά πλεονεκτήματα: πρώτον, ότι ηγούνταν στην κυβέρνηση που διενεργούσε τις εκλογές· δεύτερον, ότι διέθετε προκαταβολικά τη βασιλική εύνοια και υποστήριξη, στο μέτρο που για πολιτικό του πρόγραμμα είχε επιλέξει τη δέσμη των μεταρρυθμίσεων που εξήγγειλε κατά την περιοδεία του το 1898 ο βασιλιάς Γεώργιος.

Αντίθετα από τον Καλαβρυτινό πολιτικό, ο θείος του και άλλοτε αρχηγός του, Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ξεκινούσε την προεκλογική του εκστρατεία από άκρως δυσμενή θέση. Το Εθνικό Κόμμα, δεδομένου ότι αποτιμήθηκε ως ο κύριος ένοχος της εθνικής καταστροφής, βρέθηκε την επαύριον της ήττας στο στόχαστρο της κριτικής και της αποδοκιμασίας του πολιτικού κόσμου και του κοινωνικού σώματος. Κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, και ειδικότερα στη συγκυρία τη εκλογικής αναμέτρησης, ο Δηλιγιάννης τήρησε θέση άμυνας. Προσπάθησε να αποκαταστήσει εν μέρει το χαμένο κύρος και γόητρο της παράταξης και να αντιπαρεταθεί στο μέτρο του δυνατού στη βασική, καθολική σε μεγάλο βαθμό, καταδίκη που της όριζε ο αντιπολιτευτικός χώρος: την ταύτιση της με το φαύλο και ταπεινωτικό παρελθόν. Παράλληλα, προσπάθησε να αποκρούσει τις φυγόκεντρες ή «αποσχιστικές» τάσεις που σημειώνονταν στο εσωτερικό του κόμματος και να διατηρήσει, όσο του επιτρεπόταν, το ευρύ φάσμα της πολιτικής του επιρροής.

Από ευνοϊκή θέση εφορμούσε η τρικουπική παράταξη, το Νεωτεριστικό Κόμμα, στο οποίο αφενός καταλογίζονταν λιγότερες ευθύνες αναφορικά

με την εθνική κρίση, αφετέρου του αναγνωριζόταν η προτεραιότητα – στο όνομα της συνέχειας του προγράμματος και του οράματος του ιδρυτού του, Χαρίλαου Τρικούπη – να διεκδικήσει την ηγεμονία του μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος. Προκειμένου όμως να παρουσιάσει την αναγκαία πειθαρχία και καθαρότητα στις θέσεις του, όφειλε να ανασυντάξει τις δυνάμεις του και να εκλέξει νέο αρχηγό. Στην κεφαλή του *Νεωτεριστικού Κόμματος* αναρριχήθηκε τελικώς, τον Νοέμβριο του 1898, ο Γεώργιος Θεοτόκης. Από τη στιγμή εκείνη και μετά ο Κερκυραίος πολιτικός κινήθηκε ταχύτατα και, σε συνεργασία με τον εργατικό Αθανάσιο Ευταξία, σ' ελάχιστο χρονικό διάστημα πριν από την εκλογική αναμέτρηση αναπροσδιόρισαν τις πολιτικές και ιδεολογικές συντεταγμένες της παράταξης και διαμόρφωσαν ένα συνεκτικό και συνολικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα³.

Οι εκλογές της 7ης Φεβρουαρίου 1899 δεν είχαν, ούτε σε προγραμματικό επίπεδο ούτε κατά το χρόνο διεξαγωγής τους, τον πολωτικό χαρακτήρα και την εμπάθεια που χαρακτήρισαν τις προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις των δύο ισχυρών μονομάχων. Το δεδομένο αυτό, σε συνδυασμό με την ιδεολογική ρευστότητα, ασάφεια και αντιφάσεις που χαρακτήρισαν τη διετία 1897-1899, αλλά και ολόκληρη την μεταβατική περίοδο, αποτυπώθηκε κατά τη διαδικασία κατάρτισης των συνδυασμών, όπου σε πολλές περιφέρειες υπερίσχυσαν τα μεικτά σχήματα. Από την άλλη οι εκλογές αυτές διέθεταν, ή κατά την πλειονότητα του Τύπου όφειλαν να έχουν, έναν οιονεί δημοψηφισματικό χαρακτήρα: οι εκλογείς καλούνταν να «μαυρίσουν» τους υποψηφίους του *Εθνικού Κόμματος* ως υπαίτιους της παρακμής της ελληνικής κοινωνίας και αντίθετα να επιδοκιμάσουν τους φορείς της μεταρρύθμισης και της αλλαγής, ανεξάρτητα από την κομματική τους ταμπέλα⁴.

Τα αποτελέσματα των εκλογών⁵ επιβεβαίωσαν την ήδη διαπιστωμένη υποχώρηση του δικομματισμού· ο βασιλιάς, αλλά και το κοινωνικό σώμα βρίσκονταν ενώπιον της πολυφωνικής κοινοβουλευτικής εικόνας που είχαν ευνοήσει και συνδιαμορφώσει. Πιο συγκεκριμένα, οι κάλπες ανέδειξαν τη σύνταξη μεγάλου ποσοστού των ψηφοφόρων με το *Νεωτεριστικό Κόμμα*, την υπολογίσιμη παρουσία των «τρίτων» κομμάτων και ειδικότερα του κυβερνη-

3. Ο ρόλος του Ευταξία υπήρξε πρωταγωνιστικός στη σύνταξη του ανορθωτικού προεκλογικού προγράμματος για το *Νεωτεριστικό Κόμμα*· το έργο του *Μεταρρυθμίσεις και Ανόρθωσις*, (1898), καθώς και οι διαπιστώσεις και προτάσεις που είχε ενσωματώσει σε προηγούμενες πραγματείες θα αποτελέσουν το κύριο σώμα των προεκλογικών διακηρύξεων της νεοτρίκουπικής παράταξης.

4. Βλ. χαρακτηριστικά, *Ακρόπολις*, 30.1-5.2. 1899

5. Με βάση τα στοιχεία που δημοσιεύονται στον Τύπο της εποχής, και τα οποία ο ερευνητής οφείλει να τα διασταυρώνει και να τα αξιολογεί με σχετική επιφύλαξη ως προς την εγκυρότητα και αξιοπιστία τους, 115 περίπου έδρες απέσπασε το *Νεωτεριστικό Κόμμα*, από 35-36 Εθνικό και Ζαϊμικό, 7-8 το κόμμα του Δεληγιώργη, 4-5 το *Προοδευτικό Κόμμα* του Καραπάνου, 6 έδρες η ομάδα του Δραγούμη, 3 με 4 το *Νεοελληνικό Κόμμα* του Ράλλη και εκλέχτηκαν 28-29 ανεξάρτητοι υποψήφιοι.

τικού/ζαϊμικού, καθώς και την εκλογή αξιοσέβαστου αριθμού ανεξάρτητων βουλευτών. Τα στοιχεία αυτά δεν τεκμηρίωναν όμως μία εναργή και ιδίως ισχυρή πλειοψηφία· αντιθέτως, στο κενό διάστημα μέχρι το σχηματισμό βιώσιμης κυβέρνησης υποδείκνυαν την ανάγκη προσφυγής σε πρόσκαιρες συμμαχίες, ή ευνοούσαν τη σκόπιμη καθυστέρηση από την πλευρά των «αχρωμάτιστων» εκπροσώπων για την επιλογή μιας ξεκάθαρης κοινοβουλευτικής σημαίας. Παράλληλα, το ομιχλώδες αυτό τοπίο επιθυμούσε να διατηρηθεί κατεξοχήν και ο Γεώργιος Α΄, γι' αυτό και αργοπορούσε επίτηδες την ανάθεση σχηματισμού νέου υπουργείου με την ελπίδα, μέχρι την τελευταία στιγμή, ότι το ζαϊμικό κόμμα με 35 έδρες ως αρχική μαγιά θα μπορούσε να αποσπάσει τις ψήφους των ελεύθερων σκοπευτών και να διεκδικήσει αξιόμαχα τη διατήρησή του στο πηδάλιο της εξουσίας. Η τακτική του βασιλιά δεν απέδωσε καρπούς· στα τέλη Μαρτίου, η εκλογή του τρικουπιστή Ν. Τσαμαδού στο προεδρείο της βουλής θα επισφραγίσει την λαϊκή ετυμηγορία της 7ης Φεβρουαρίου, αναγνωρίζοντας την πλειοψηφία των 128 βουλευτών υπέρ του *Νεωτεριστικού Κόμματος*.

Το κυβερνητικό έργο της πρώτης θητείας του Γ. Θεοτόκη στόχευε να θεραπεύσει σημαντικούς τομείς, όπως: τον στρατό, την αγροτική παραγωγή, την ασφάλεια, τη δικαιοσύνη, την εκπαίδευση· σύμμαχος στην προσπάθεια αυτή υπήρξε η σταδιακή ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας που παρατηρείται ήδη από τα τέλη του 1899 και αποδίδεται στη συνετή διαχείριση που επέβαλε από την πρώτη στιγμή της λειτουργίας του ο μηχανισμός του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, με ειδικότερη μέριμνα στη μείωση των δαπανών⁶. Η πολεμική προπαρασκευή αποτέλεσε, ωστόσο, τον άξονα της δημοσιονομικής πολιτικής του *Νεωτεριστικού Κόμματος* και συνδυάστηκε με τον αναπροσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής και συγκεκριμένα την υιοθέτηση μιας αντιολαβικής πολιτικής στο διαφιλονικούμενο μακεδονικό χώρο υπό την σκέπη της Γερμανίας και με την αρωγή της Αυστρίας. Το νομοθετικό μέτρο που προκάλεσε τις μεγαλύτερες αντιδράσεις και συνέβαλε στη συσπείρωση του αντιπολιτευτικού χώρου ήταν ο *θεσμός της Γενικής Διοίκησης* του στρατεύματος και η ανάθεση της ενιαίας αρχηγίας του στον γερμανόφιλο Κωνσταντίνο· η συγκεκριμένη ρύθμιση θεωρήθηκε ότι αμφισβητούσε εκ νέου την αποδεκτή και επισφαλή έτσι και αλλιώς κατανομή εξουσίας μεταξύ κοινοβουλίου και στέμματος, παραλλήλως δε αναβάθμιζε καθοριστικά το ρόλο του διαδόχου στον επίμαχο χώρο του στρατεύματος. Στρατιωτικό και αγροτικό ζήτημα θα διατηρήσουν αμείωτο τον επίκαιρο και αιχμηρό χαρακτήρα τους όχι μόνο στη συγκυρία του 1909-1901, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε· θα συναρτηθούν, επιπλέον, με μια σειρά από τακτές και ταρ-

6. Βλ. Γ.Β. Δερτιλής, (2009, 5^η αναθεωρημένη και συμπληρωμένη έκδοση), *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα: Εοτία, τ. Β΄, σ. 863-874· Φραγκιάδης, (2007), *Ελληνική οικονομία 19ος-20^{ος} αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα: Νεφέλη, σ. 86-98

χώδεις κυβερνητικές αλλαγές στα χρόνια που ακολουθούν, τις οποίες και θα συζητήσουμε στη συνέχεια.

1902-1905: χρόνια αστάθειας, πολιτικής ρευστότητας και κοινωνικής ανησυχίας⁷

Ένα χρόνο περίπου αργότερα, τον Νοέμβριο του 1901, η κυβέρνηση Θεοτόκη θα παραιτηθεί εξαιτίας των σφοδρών, αιματηρών ταραχών με αφορμή τη μετάφραση του Ευαγγελίου. Ο βασιλιάς Γεώργιος θα αγνοήσει επιδεικτικά ότι ο ηγέτης που διαθέτει τη δεύτερη σε έδρες κοινοβουλευτική δύναμη είναι ο Θ. Δηλιγιάννης και θα αναθέσει στον Αλέξανδρο Ζαΐμη την πρωθυπουργία. Η παράδοση αυτή βασιλική επιλογή επιβεβαίωνε στο ακέραιο την παρεμβατική, αυταρχική πρακτική του στέμματος και νομιμοποιούνταν προς τα έξω στην προσδοκία, ή βεβαιότητα του βασιλιά, ότι το θεοτοκικό κόμμα θα προσφέρει στη νέα, μειοψηφική κυβέρνηση την απαραίτητη κοινοβουλευτική στήριξη. Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο της γκρίζας ζώνης - μεταξύ νομιμότητας και αντισυνταγματικότητας - που είχε επιλέξει να κινείται από το 1890 περίπου και μετά ο Γεώργιος, αφενός αναγνώριζε στο ευρύτερο φάσμα της κάθε παράταξης παραπάνω από έναν αρχηγούς με τους οποίους και συναλλασσόταν - αναλόγως τις σκοπιμότητες και τις κρατικές προτεραιότητες - αφετέρου αντιμετώπιζε τη βουλή ως μια δυναμική (εν τω γίνεσθαι) διαδικασία, όπου οι πλειοψηφίες και οι μειοψηφίες δεν θεωρούνται δεδομένες αλλά διαπραγματεύσιμες, συνιστούν προϊόν συνεχούς/καθημερινού αγώνα για την εξουσία, τον οποίο μάλιστα ο ίδιος σε μεγάλο βαθμό τροφοδοτεί και ενορχηστρώνει.

Με την εμφάνιση του νέου κυβερνητικού σχήματος στη βουλή, η δηλιγιαννική αντιπολίτευση συνεπικουρούμενη σε μεγάλο βαθμό και από τις ομάδες των Δελιγιώρη, Ράλλη και Δραγούμη, ξεκίνησε ένα δριμύ πόλεμο εναντίον της κυβέρνησης Ζαΐμη, ελέγχοντάς την ως αντισυνταγματική· την ανάγκη παραμονής στην εξουσία και το πρόγραμμά της κυβέρνησης Ζαΐμη υπερασπίστηκε από τα έδρανα του κοινοβουλίου μόνο το *Νεωτεριστικό Κόμμα*. Με την καθοριστική, δική του, συνδρομή το υπουργείο απέσπασε ψήφο εμπιστοσύνης, στις 24 Ιανουαρίου 1902, και παρέμεινε στην Αρχή μέχρι και τη διενέργεια των εκλογών της 17ης Νοεμβρίου.

Η προεκλογική εκστρατεία υπήρξε ιδιαίτερα εμπαθής, ανταγωνιστική και οξεία. Η αντιπολίτευση υιοθέτησε ως εμβληματικό και εύληπτο σύνθημα την αποκατάσταση του πολιτεύματος και ειδικότερα την υπεράσπιση της αρχής της δεδηλωμένης. Στη συγκυρία του 1902 ήταν το *Εθνικό Κόμμα* που επιθυμούσε

7. Για την περίοδο αυτή βλ. ενδεικτικά, Γ. Ασπρέας, (1930), *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα: Χρήσιμα Βιβλία, τ. γ', σ. 28-82, Γ. Δαφνής, (1961), *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Αθήνα: Γαλαξίας, σ. 84-89, G. Hering, (2004), *Τα πολιτικά...*, ό.π., τ.Β', σ. 724-745.

να μετατρέψει την εκλογική αναμέτρηση σε οιονεί δημοψήφισμα υπέρ ή κατά της διατήρησης των βασιλικών προνομίων, στο μέτρο που για την απορρύθμιση της κοινοβουλευτικής ζωής βασικός ένοχος θεωρούνταν η αντισυνταγματική πολιτική του θρόνου. Την πρόθεση αυτή της δηλιγιαννικής παράταξης τη συμμερίστηκαν και οι «ελάσσονες» αντιπολιτευτικές δυνάμεις, υιοθετώντας και αυτές την υπεράσπιση του πολιτεύματος ως το κύριο σύνθημα της προεκλογικής τους εκστρατείας. Αντιθέτως, σε αμυντικούς και εν μέρει απολογητικούς τόνους κινήθηκε η δράση και η προπαγάνδα των κυβερνητικών κομμάτων, *Νεωτεριστικού* και *ζαϊμικού*. Οξύμωρο φάνταζε, ωστόσο, το γεγονός ότι ο ανταγωνισμός δεν μεταφράστηκε σε ανάλογη τακτική όσον αφορά την κατάρτιση των συνδυασμών. Δηλαδή, δεν υπερίσχυαν οι αμιγείς κομματικοί συνδυασμοί, που θα μπορούσαν να αντιστοιχηθούν με την αποκλειστική κομματική ταυτότητα και, επομένως, την ιδιαίτερη, με βάση τις ιδεολογικές και πολιτικές συντεταγμένες, πελατεία της κάθε παράταξης. Αντιθέτως διαμορφώθηκαν κατά το πλείστον μεικτά «ψηφοδέλτια», τα οποία απέρρεαν από τις τοπικές συνθήκες, τις δυνατότητες και τα αμοιβαία συμφέροντα των μονομάχων· εκτός από τις περιφέρειες εκείνες που το κομματικό στίγμα ήταν πρόδηλο και εξαρτημένο, σε μεγάλο βαθμό, από την ακτινοβολία του συντοπίτη αρχηγού, ή επιτελικών στελεχών. Το παράδοξο αυτό δεδομένο, είτε ως ειδικό είτε ως γενικό χαρακτηριστικό, μπορούμε να το ερμηνεύσουμε όταν αποκαταστήσουμε την πολιτική κουλτούρα της εποχής όπως ήταν και όχι όπως έπρεπε να είναι, όταν καταφέρουμε, παραδείγματος χάριν, να νοσηματοδοτήσουμε τις διαφορετικές διαδικασίες ταύτισης που προϋπέθεταν οι ιδιότητες (ιδιωτικές/ατομικές και δημόσιες/συλλογικές) των πολιτικών υποκειμένων που συμμετείχαν ενεργά στη πολιτική διαδικασία και να εξοικειωθούμε με τις αντιφάσεις που προϋπέθεταν.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του 1902 επιβεβαίωσαν σε μεγάλο βαθμό τις προβλέψεις των περισσότερων αναλυτών. Πιο συγκεκριμένα: α) δεν ανέδειξαν ξεκάθαρο νικητή, στο βαθμό που *Νεωτεριστικό* Κόμμα και *Εθνικό* εμφανίζονταν να διαθέτουν ίση περίπου κοινοβουλευτική δύναμη: 90 έδρες απέσπασε η δηλιγιαννική παράταξη, 93 η νεοτρίκουπική. Β) Παράλληλα, πιστοποίησαν την επάνοδο και πάλι στο πολιτικό προσκήνιο του *Εθνικού Κόμματος* και του γηραιού, αλλά ακμαίου, ηγέτη του Θεόδωρου Δηλιγιάννη· ενώ κατέγραψαν από την άλλη, τη φθορά της νεοτρίκουπικής παράταξης, που αποδιδόταν και στο διάστημα της αποκλειστικής διακυβέρνησης από το *Νεωτεριστικό Κόμμα* (1899-1901) και στο διάστημα της «συμμαχικής» πρωθυπουργίας Α. Ζαΐμη και Γ. Θεοτόκη (1901-1902. Γ) Επιβεβαίωσαν το ρυθμιστικό ρόλο του *ζαϊμικού* κόμματος, μιας και το ποσοστό που συγκέντρωσαν οι υποψήφιοι του ήταν περίπου ανάλογο με αυτό της προηγούμενης αναμέτρησης (περίπου 34 έδρες). Δ) Τέλος, ενέγραψαν την ελαχιστοποίηση της κομματικής δύναμης των άλλων μικρότερων κομμάτων της αντιπολίτευσης, καθώς και τον περιορισμό της κοινοβουλευτικής δύναμης των ανεξάρτητων «σκοπευτών».

Η καθυστέρηση της εξαγωγής των εκλογικών αποτελεσμάτων, η αμφίσημη

εικόνα που αυτά παρουσίαζαν, η μέχρι τέλους επιφυλακτικότητα του θρόνου να βολιδοσκοπήσει τον ηγέτη του *Εθνικού Κόμματος* μολονότι διέθετε περίπου ίση δύναμη με το αντίπαλο *Νεωτεριστικό*, δημιούργησαν ένα εκρηκτικό κλίμα στην αθηναϊκή πρωτεύουσα όπου οι δηλιγιαννικοί διέθεταν σαφή εκλογική υπεροχή⁸. Η επιστράτευση της δημόσιας δυσφορίας, οι συνεχείς ορμητικές διαδηλώσεις, γνωστές ως *Σανιδικά*, θα εκβιάσουν τελικώς την άνοδο του Γορτύνιου πολιτικού στην εξουσία, στις 21 Νοεμβρίου 1902. Εξηγούμαι: κάτω υπό την πίεση της λαϊκής (έστω και ως ένα βαθμό καθοδηγούμενης) κατακραυγής, των απειλητικών συνθημάτων κατά του θρόνου, καθώς και των συμβιβαστικών ελιγμών που υιοθέτησε ο αρχηγός της δηλιγιαννικής παράταξης απέναντι στις αντιρρήσεις και στα αιτούμενα του στέμματος, τελικώς, ο Γεώργιος θα αναθέσει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό του *Εθνικού Κόμματος*, Θεόδωρο Δηλιγιάννη.

Ειρωνεία αποτελεί το γεγονός ότι η δηλιγιαννική παράταξη, η οποία είχε ανέλθει μετά από τόση προσπάθεια στην εξουσία, θα αναγκαστεί 3 περίπου μήνες μετά να απομακρυνθεί από την Αρχή· ακριβώς εξαιτίας της ασυνέπειας και υποχωρητικότητας που επέδειξε κατά τη διάρκεια της θητείας της. Αιτίες θα αποτελέσουν αφενός η άρνηση του Δηλιγιάννη να υποστηρίξει το στρατιωτικό νομοσχέδιο Λυμπρίτη που καταργούσε, σύμφωνα και με τις προεκλογικές εξαγγελίες του *Εθνικού Κόμματος*, τον θεσμό της Γενικής Διοίκησης, αφετέρου η συγκυριακή αναθέρμανση του Κρητικού Ζητήματος. Με άλλα λόγια, ο πρωθυπουργός προτίμησε να θυσιάσει τον υπουργό Στρατιωτικών και να ενισχύσει την υποβόσκουσα δυσaréσκεια των κατώτερων αξιωματικών στο στράτευμα αποσύροντας την επίμαχη τροποποίηση, παρά να δυσανεχθεί ανεπανόρθωτα τον Γεώργιο και τους εκπροσώπους της συντηρητικότερης και πιο «φιλομοναρχικής» πτέρυγας του κόμματος του⁹. Η επιλογή αυτή του Δηλιγιάννη είχε σημαντικό κόστος: εκτός από την παραίτηση του υπουργού, ακολούθησε η μεταπήδηση δεκαεφτά περίπου βουλευτών του *Εθνικού Κόμματος* στην αντιπολίτευση. Λίγο καιρό αργότερα, τον Ιούνιο του 1903, ήλθε η χαριστική βολή: με αφορμή τη συζήτηση στο κοινοβούλιο για το Κρητικό Ζήτημα, η κυβέρνηση καταψηφίστηκε.

Στις 16 Ιουνίου διορίζεται από τον βασιλιά νέα κυβέρνηση, της οποίας πρωθυπουργός είναι και πάλι ο Γεώργιος Θεοτόκης. Το μπάσταρδο αυτό υπουργικό σχήμα υποστηρίζεται από τρεις διαφορετικούς πυλώνες: το *Νεωτεριστικό*

8. Η επιφυλακτικότητα και ο δισταγμός του στέμματος απέναντι στην προοπτική να σχηματίσει κυβέρνηση ο Δηλιγιάννης σχετιζόταν, στη συγκεκριμένη συγκυρία, με δύο ζητήματα που θεωρούνταν κομβικά από την πλευρά του θρόνου: α) θα τηρούσε ο Δηλιγιάννης την προεκλογική του υπόσχεση να καταργήσει τον θεσμό της Γενικής Διοίκησης του στρατεύματος, ή θα ακολουθούσε διαφορετική στάση ως πρωθυπουργός; Ποια θα ήταν η θέση του στο δεύτερο επίμαχο ζήτημα, το Κρητικό, και πιο συγκεκριμένα απέναντι στην αντιπαλότητα Πρίγκιπα Γεωργίου και Βενιζέλου με άξονα το δίπτυχο αυτονομία ή ένωση;

9. Βλ. τους λόγους που εκθέτει ο Λυμπρίτης κατά την παραίτησή του. ΕΣΒ ΙΣΤ' Α' 51 (18.3.1903), σ. 805-811. Επίσης, ΕΣΒ ΙΣΤ', Έκτακτος 14 (21.6.1903), σ. 201-219 και ΕΣΒ ΙΣΤ' Έκτακτος 14 (30.6.1903), σ. 288-292.

Κόμμα, το ζαϊμικό κόμμα και τους αποστάτες της δηλιγιαννικής παράταξης. Από την επόμενη κόλας ημέρα η δηλιγιαννική αντιπολίτευση ξεκινά τη μαχητική της τακτική με τη διοργάνωση συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας. Στόχος της αντιπολίτευσης είναι να συναντηθούν οι φωνές των διαμαρτυρομένων στα αστικά κέντρα με αυτές των εξοργισμένων σταδιοφυαλλιεργητών, να βρεθούν, δηλαδή, οι λαϊκές κινητοποιήσεις και πάλι στην αιχμή της καθημερινότητας. Η δυσαρέσκεια και η οργή των πληθυσμών που μαστίζονται από την εντεινόμενη σταφιδική κρίση έχει το καλοκαίρι του 1903 συγκεκριμένο περιεχόμενο: την άσκηση πίεσης προς την κυβέρνηση Θεοτόκη, προκειμένου αυτή να άρει τις επιφυλάξεις της και να δρομολογήσει τη σύμβαση μονοπωλιακού χαρακτήρα με την Βρετανία· σύμβαση που οι πληττόμενοι πληθυσμοί της βορειοδυτικής Πελοποννήσου θεωρούν ότι αποτελεί τη «σωτηρία» τους. Η κυβέρνηση θα παραμείνει αρνητική, η ματαίωση όμως του ελπιδοφόρου εγχειρήματος δεν θα προκληθεί από δική της υπαιτιότητα, αλλά από την πλευρά των ίδιων των Άγγλων κεφαλαιούχων· οι καταρχήν ενδιαφερόμενοι θα αποσύρουν την πρότασή τους, με το επιχείρημα ότι η σύμβαση του μονοπωλίου ερχόταν σε αντίθεση με την εμπορική σύμβαση που είχε συνάψει η Βρετανία με την Ελλάδα. Οι εξελίξεις αυτές θα πυροδοτήσουν νέες ταραχές, μερικές από τις οποίες θα λάβουν τον χαρακτήρα ένοπλης εξέγερσης, με εμβληματικό σύνθημα το «Μονοπώλιο ή θάνατος». Με τη σειρά τους, οι απειλητικές αναταραχές και το έλλειμμα δημόσιας τάξης και ανασφάλειας που συνεπάγονται, οδηγούν τον Θεοτόκη να συγκαλέσει συνέλευση του κόμματος, με σκοπό να επιλέξουν έναν από τους δύο δρόμους που ανοίγονταν για την άρση του αδιεξόδου: ή να συναινέσουν στη βίαιη καταστολή των λαϊκών αναταραχών προκειμένου να παταχθεί η αναρχία που επικρατεί στην ύπαιθρο και με το ρίσκο να χρεωθεί η κυβέρνηση πιθανά θύματα, ή να παραιτηθούν από την εξουσία. Η συνέλευση του *Νεωτεριστικού Κόμματος* προκρίνει τη λύση της απομάκρυνσης και έτσι στις 28 Ιουνίου 1903 η εξουσία περνά, με βάση την απόφαση του Γεωργίου, στα χέρια του Δημητρίου Ράλλη. Με την ενέργεια αυτή ο Γεώργιος επαναλαμβάνει την τακτική που είχε εγκαινιάσει το 1897: προκαλεί καθοριστικό ρήγμα και ουσιαστικά διχάζει μία παράταξη αναγνωρίζοντας παράλληλα δύο ηγετικές μορφές: τον «εξωκοινοβουλευτικό» και τον «κοινοβουλευτικό» αρχηγό. Με άλλα λόγια, όπως είχε πράξει στη συγκυρία του 1897 αποσπώντας τον Ζαΐμη από τη δηλιγιαννική παράταξη και χρίζοντας τον πρωθυπουργό με την κοινοβουλευτική στήριξη του *Εθνικού Κόμματος*, αδιαμφισβήτητος ηγέτης του οποίου παρέμενε ο Θ. Δηλιγιάννης, έτσι και τώρα επιλέγοντας τον Ράλλη για πρωθυπουργό τον καθιστούσε αυτόχρονα κοινοβουλευτικό αρχηγό του κόμματος - δεδομένου ότι το νέο υπουργείο χωρίς τη στήριξη του *Εθνικού Κόμματος* στη βουλή δεν είχε καμία πιθανότητα παραμονής στην εξουσία - αφήνοντας τον Δηλιγιάννη να διεκδικεί τον ηγεμονικό ρόλο της παράταξης εκτός κοινοβουλίου. Η στρατηγική αυτή υπόσκαπτε επομένως συνειδητά τα θεμέλια του κόμματος, και ειδικότερα επιχειρούσε να απονομιμοποιήσει συστηματικά τον Δηλιγιάννη ως (παρωχημένη) ηγετική φιγούρα.